

Recenzje

Aneta M. Sokół

***Między wiarą a tożsamością. Protestanci na ziemiach Polski centralnej*, pod redakcją Jarosława Stulczewskiego, Towarzystwo Przyjaciół Zduńskiej Woli, Zduńska Wola 2020, ss. 201 (Materiały z sympozjum popularnonaukowego, Zduńska Wola, 15 września 2018 r.)**

Z okazji 100. rocznicy odzyskania przez Polskę niepodległości wydanych zostało wiele okolicznościowych publikacji. Była to także okazja do przypomnienia ewangelickiego wkładu we wspólne dzieło odbudowy państwa polskiego po długim okresie niewoli¹. Tematyce tej poświęcone zostało także Forum Ewangelickie zorganizowane w 2018 r. w Wiśle, upamiętniające zaangażowanie ewangelików w walki niepodległościowe, w tym postać przedwojennego biskupa Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego – ks. Juliusza Burschego (1862-1942), konsekwentnie zabiegającego o polskość ewangelicyzmu w czasach Drugiej Rzeczypospolitej².

Do wydanych rocznicowych tytułów należy publikacja *Między wiarą a tożsamością. Protestanci na ziemiach Polski centralnej* opublikowana w 2020 r. To zbiór pokonferencyjnych artykułów wydanych pod redakcją Jarosława Stulczewskiego, które są pokłosiem rocznicowej konferencji zorganizowanej w Zduńskiej Woli w 2018 r. Konferencja zatytułowana „Wkład protestantów w odzyskanie niepodległości na ziemiach Polski centralnej” została zorganizowana przez Parafię Ewangelicko-Augsburską w Zduńskiej Woli, Towarzystwo Przyjaciół Zduńskiej Woli oraz Wieluńskie Towarzystwo Naukowe. Obrady miały miejsce w zduńskowolskim kościele ewangelickim we wrześniu 2018 r. będąc jednym z wielu wydarzeń upamiętniających stulecie państwa polskiego.

Historycy niejednokrotnie podkreślają miastotwórczą rolę niemieckich osadników, w większości wyznania ewangelickiego, którzy przybywali na tereny polskie w poszukiwaniu lepszych warunków życia, ulegając z czasem procesom asymilacyjnym, w następnych pokoleniach przyjmując również polską narodowość. To w dużej mierze dzięki zaangażowaniu protestantów w szybkim czasie powstała Łódź, a także inne miasta łódzkiego okręgu przemysłowego. Niemieckojęzyczni ewangelicy zaznaczyli swoją obecność w dziejach Zduńskiej Woli oraz Wielunia, o czym przypominała rocznicowa sesja w ewangelickim kościele. Obie parafie, którym prelegenci poświęcili swoją uwagę, w przeciwieństwie do wielu parafii ewangelickich po 1945 r. przetrwały do czasów obecnych. Ich przeszłość jest jednocześnie częścią lokalnej historii odkrywanej na nowo po czasach usuwania w cień ewangelickich dokonań. Uroczyste obchodzona rocznica stała się okazją do przypomnienia wkładu protestantów w odrodzenie Rzeczypospolitej.

W przedmowie do prezentowanej książki ks. Cezary Jordan zwraca uwagę na splot wielu różnych uwarunkowań współtworzących rodzimą przeszłość – parafie ewangelickie powstawały na ziemiach polskich pozostających pod władzą rosyjskiego zaborcy sprzyjającego niemieckim osadnikom przybywającym na tereny Królestwa Polskiego. Był to jednocześnie okres budzenia się świadomości narodowej wcześniej nie

¹ *Cieszyńscy ewangelicy dla Niepodległej. Wybór tekstów źródłowych*. Wstęp i obj. Ł. Barański, informacje o postaciach i przypisy B. Sebesta. Bielsko-Biała 2018; *Ewangelicy w Niepodległej*. Red. E. Józwiak i M. Karski, Warszawa 2018; *O niepodległości ekumenicznie. Wyznawcy różnych Kościołów dla Rzeczypospolitej (1918-1939)*. Red. nauk. S. Bober, S.J. Żurek, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2018, ss. 260 (Zob. rec. na stronie Polskiego Towarzystwa Ewangelickiego: <https://www.ptew.org.pl/2019/04/recenzja-ksiazki-o-niepodleglosci-ekumenicznie-wyznawcy-roznych-kosciolow-dla-rzeczypospolitej-1918-1939-lublin-2018/> [dostęp 20.06.2020]).

² Zob. relację z Forum Ewangelickiego 2018: <https://www.ptew.org.pl/2018/09/xxii-forum-ewangelickie-ewangelicy-niepodleglej-dzieje-i-wspolczesnosc-obywatelskiego-zaangazowania-wisla-2018/> [dostęp 20.06.2020].

odgrywającej aż tak ważnej roli, nie wymagającej dokonywania polaryzujących wyborów narodowościowych. Niemieccy ewangelicy wraz z innymi nacjami współtworzyli dorobek ziem polskich, w kolejnych pokoleniach wydając również uznanych działaczy zasłużonych na różnych polach aktywności w państwie polskim.

Wśród autorów książki *Między wiarą a tożsamością...* są uznani akademicy wykładowcy (dr hab., prof. CHAT Jerzy Sojka, dr hab., prof. UŁ Krzysztof Paweł Woźniak), historycy reprezentujący lokalne towarzystwa (dr Zdzisław Włodarczyk, Jarosław Stulczewski), także dyrektor Muzeum Historii Miasta Zduńska Wola (Tomasz Polkowski). Jednym z prelegentów był biskup diecezji warszawskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w RP – ks. Jan Cieślar. Pokonferencyjne materiały zostały wzbogacone o artykuły autorstwa pracowników Uniwersytetu Łódzkiego (dr Tomasz Figlus, Monika Cepil) oraz rzymskokatolickiego duchownego ze Zduńskiej Woli – ks. Mariusza Budkiewicza.

Tytułowa tematyka została zaprezentowana zgodnie z zasadą od ogółu do szczegółu; zebrane wypowiedzi podążają od dziejów Reformacji na ziemiach polskich, poprzez losy Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w państwie polskim, zasługi ewangelików dla rozwoju miast, po dzieje wymienionych już parafii ewangelickich, ewangelickie szkolnictwo, działalność stowarzyszeniową oraz społeczne inicjatywy podejmowane przez ewangelików na rzecz Zduńskiej Woli. W zakończeniu ukazani zostali zduńskowolscy katolicy i protestanci, w świetle relacji międzywyznaniowych.

Pierwszy z artykułów pokazuje, jak Reformacja rozprzestrzeniała się w XVI-wiecznej Rzeczypospolitej, w jaki sposób w dosyć szybkim tempie ogarnęła ziemie polskie. Jerzy Sojka rozpoczyna prezentację tego tematu od wypowiedzi XVIII-wiecznego autora, który zaznaczył, że „*polska historia Reformacji jest jedną z najbardziej osobliwych w swoim rodzaju, jest także jedną z najtrudniejszych i dotychczas nikt nie postawił jej we właściwym świetle*” (s. 11). Na czym polegały owe osobliwości? W odpowiedzi współczesny badacz przedstawia różne wizerunki Reformacji porządkując nagromadzoną wiedzę dotyczącą jej scenariuszy na ziemiach polskich. Jak się okaże, w zależności od regionu Reformacja przebiegała w sposób zróżnicowany, inaczej w Prusach Książęcych, inaczej w Wielkopolsce czy Małopolsce, szybko ugruntowała swoją pozycję w Gdańsku. Zmiany religijne zachodziły przy przede wszystkim przy współdziałaniu szlachty, ale także mieszczaństwa, jak również uznanych protestanckich działaczy. Pomimo ostatecznego fiaska Reformacji na rodzimym gruncie, przypomnienie jej rozmiarów świadczy o protestanckich tradycjach ziem polskich, jest zarazem tłem dla zagadnień prezentowanych przez kolejnych autorów.

Na terenach polskich ziem centralnych Reformacja nie odniosła specjalnych sukcesów, nie zakorzenił się tutaj luteranizm, ani kalwinizm, drugi nurt XVI-wiecznej Reformacji, chętniej przyjmowany przez polską szlachtę niż nauki Lutra. Po czasach kontreformacji protestanci praktycznie przestali być obecni na tych terenach. Dopiero swobody wyznaniowe wprowadzone w XVIII w. dały początek nowym zborom różnowierczym w Rzeczypospolitej³, zasilanym głównie przez cudzoziemców. Prawdziwe odrodzenie ewangelicyzmu na ziemiach polskich miało miejsce w XIX w. dzięki niemieckiemu osadnictwu, które rozwijało się pod protekcją władz zaborczych. Na terenie Królestwa Polskiego powstały wówczas struktury organizacyjne Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego, do którego z czasem zaczęli przynależeć także polskojęzyczni wierni. Ukształtowany pod władzą rosyjską Kościół przetrwał kolejne zmiany polskiej państwowości funkcjonując po dzień obecny.

Kolejna wypowiedź w pokonferencyjnym tomie dotyczy zatem losów Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce, z uwzględnieniem najważniejszych wydarzeń z jego przeszłości. Ks. bp. Jan Cieślar z całym znanstwem dziejów własnego Kościoła przybliża czytelnikom, jak wyglądała jego sytuacja w czasach Drugiej Rzeczypospolitej, w okresie wojny, w latach powojennych. Prezentowane są relacje Kościoła z państwem, ewangelickie zaangażowanie w sprawy polskie, organizacyjny wizerunek Kościoła w poszczególnych okresach historycznych. Podkreślone zostały straty wojenne, które poniósł Kościół ewangelicki w czasach II wojny światowej, jak również niełatwa sytuacja ewangelików po 1945 roku, związana z odpływem wiernych, ale również niechęcią nowych władz do Kościołów mniejszościowych. Biskup podkreśla, że w tych trudnych czasach Kościół przede wszystkim koncentrował się duszpasterstwie i niesieniu pomocy potrzebującym („Struktura Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w II RP i po II wojnie światowej”).

Znawca dziejów łódzkich protestantów – Krzysztof Paweł Woźniak – powraca do czasów XIX-wiecznej prosperity ewangelików na ziemiach polskich. W swoim artykule zaznacza, że dosyć dobrze zostały

³ W 1768 r. przywrócono różnowiercom w Rzeczypospolitej swobodę kultu oraz prawa obywatelskie.

dotąd opisane zasługi protestanckich przedsiębiorców dla rozwoju polskiego przemysłu, pomijany jest natomiast w opracowaniach wkład ewangelików w rozbudowę infrastruktury miejskiej, w tym unowocześnianie różnych aspektów funkcjonowania miast i ośrodków przemysłowych. Wykładowca Uniwersytetu Łódzkiego przedstawia zatem sylwetki geometrów, projektantów, budowniczych, zarazem specjalistów wywodzących się ze środowiska niemieckojęzycznych ewangelików, którzy mieli swój udział w powstawaniu miast na ziemiach polskich, w tym nie tylko w okręgu łódzkim. Podkreślona została rola łódzkich burmistrzów dla rozwoju miasta Łodzi (Karola Tangermanna i Franciszka Traegera), wspierających różne inwestycje służące wszystkim mieszkańcom. To ewangelicy byli twórcami łódzkich banków, systemu podmiejskiej komunikacji, pierwszych szpitali wzniesionych na terenie miasta. Dalekowzroczności ewangelickich przedsiębiorców zawdzięcza Łódź także powstanie linii kolejowej, która połączyła miasto z innymi regionami. Zaprezentowana została cała plejada działaczy, którzy swoją pracą zapisali się w XIX-wiecznej przeszłości Polski centralnej („Miaśtotwórcza rola protestantów w łódzkim okręgu przemysłowym w XIX wieku”).

Kolejni autorzy zajęli się ewangelickim szkolnictwem, które rozwinęło się w okolicach Łodzi w XIX-wiecznych uwarunkowaniach wyznaniowych. Dr Tomasz Figlus i Monika Cepil ukazują, jak powstawały ewangelickie dawne szkoły, jak wyglądała w nich nauka, jak wybierano nauczycieli, w jaki sposób były finansowane szkolne placówki. Dzięki zaprezentowanym badaniom możemy sobie wyobrazić, w jaki sposób niemieccy osadnicy osiedlający się na ziemiach polskich organizowali edukacji swoich dzieci, zapewniającą znajomość własnych zasad wiary, ale także inne umiejętności, w tym umiejętność czytania i pisania. Szkoły zakładane przez ewangelików były podobne pod względem architektonicznym, sytuowano je w centrach wiejskich osad lub przy głównych drogach dojazdowych; były także ważną częścią życia lokalnych wspólnot. Autorzy podkreślają, że we współczesnym krajobrazie zachowały się tylko nieliczne budynki po dawnych szkołach ewangelickich, które jednak potwierdzają obecność luteranckich tradycji edukacyjnych na ziemiach polskich („Dawne szkolnictwo ewangelickie na obszarach wiejskich w środkowej Polsce”).

W dalszej kolejności poznajemy dzieje parafii wieluńskiej i zduńskowolskiej. Obie parafie powstały na początku XIX w. na potrzeby niemieckich osadników, którzy zabiegali o organizacyjne usankcjonowanie własnej obecności na nowych terenach. Podobnie jak inne parafie ewangelickie na ziemiach polskich, obie osiągnęły największy rozkwit przed I wojną światową, odnalazły się także w czasach Drugiej Rzeczypospolitej, przeżywając zdecydowany regres po 1945 r. Historię pierwszej z parafii przedstawia prezes Wieluńskiego Towarzystwa Naukowego. Dr Zdzisław Włodarczyk koncentruje swoją uwagę na czasach powstawania parafii wieluńskiej, omawia zasady jej finansowania (w oparciu o składki członkowskie), organizację struktur parafialnych po zewnętrzne uwarunkowania, które wpływały na wielkość wspólnoty (m.in. zanik lub rozwój okolicznych zakładów przemysłowych). Dzięki zachowanym archiwaliom ukazany został wizerunek wiernych pod względem ich zamożności, a także struktury zawodowej, co pokazuje najczęstsze zajęcia i profesje wieluńskich ewangelików. Autor zaznacza, że wieluńska parafia miała charakter rolniczy sprawując opiekę nad licznymi okolicznymi miejscowościami. W uzupełnieniu przedstawione zostały sylwetki duchownych, w tym pierwszego wieluńskiego proboszcza – ks. Samuela Gottlieba Sachsa (1800-1849), późniejszego duchownego warszawskiego, który zapoczątkował również linię pastorską w rodzinie Sachsów („Parafia ewangelicko-augsburska w Wieluniu – dwa wieki w służbie Panu”).

Jarosław Stulczewski (prezes Towarzystwa Przyjaciół Zduńskiej Woli) przedstawia historię parafii ewangelicko-augsburskiej w Zduńskiej Woli. Parafia ta została erygowana w 1827 r., nie tylko dzięki staraniom samych zainteresowanych, ale także dzięki wsparciu właściciela miasta (Stefana Złotnickiego), który zabiegał o utworzenie ewangelickich struktur parafialnych dla przybywających osadników. I tym razem poznajemy początki parafii, w tym starania o własny kościół, który zastąpił niewystarczający dla wspólnoty dotychczasowy dom modlitwy (kościół poświęcono 31 marca 1868 r.). Okres szczególnej aktywności ewangelików w Zduńskiej Woli przypadł na czasy służby ks. Edwarda Boerner (1833-1910), zasłużonego zduńskowolskiego proboszcza, ale także duchownego, który angażował się w rozwój miasta, w tym uczestniczył w inicjatywach realizowanych dla dobra wszystkich mieszkańców. Autor doprowadza dzieje parafii do czasów nam współczesnych zatrzymując uwagę czytelników na najistotniejszych wydarzeniach, sylwetkach pastorów, osiągnięciach parafialnej społeczności. Poznajemy pokrótce powojenne dzieje zduńskowolskich ewangelików odbudowujących swoje życie religijne pod opieką kolejnych duszpasterzy, w tym od 1984 r. pod przewodnictwem obecnego proboszcza – ks. Cezarego Jordana („Parafia ewangelicko-augsburska w Zduńskiej Woli i jej synowie”).

Aktywność zduńskowolskich ewangelików jest także tematem artykułu Jarosława Stulczewskiego. Dyrektor Muzeum Historii Miasta Zduńska Wola przedstawia ewangelickie stowarzyszenia, które rozwinęły

swoją działalność na terenie miasta, zwłaszcza w okresie międzywojennym. Można zaznaczyć, że ewangelicka aktywność stowarzyszeniowa ma bogate tradycje na ziemiach polskich⁴, w tym w czasach Drugiej Rzeczypospolitej te formy aktywności rozwijały się w sposób szczególny. Taką też działalność rozwinęło środowisko zduńskowolskich wiernych. W artykule zaprezentowane zostały ewangeliczne stowarzyszenia niosące pomoc dzieciom (m.in. Dziecięca Służba Boża), stowarzyszenia młodzieżowe oraz muzyczne, które skupiały miejscowych ewangelickich muzyków. Podkreślona została rola pastora Marii Boerner, która inicjowała powstawanie kolejnych stowarzyszeń na terenie miasta, jak również zaangażowanie innych członków wspólnoty, w tym przede wszystkim kobiet. Przedstawiona aktywność była świadectwem dojrzałości zduńskowolskich ewangelików, jak ocenia historyk, świadczyła o prawdziwym zaangażowaniu parafii ewangelickiej w sprawy miasta („Ewangeliczne stowarzyszenia parafialne i organizacje religijno-społeczne w Zduńskiej Woli w dwudziestolecie międzywojennym”).

W ostatnim artykule zaprezentowane zostało współistnienie protestantów i katolików w dziejach Zduńskiej Woli. Rzymskokatolicki duchowny – ks. Mariusz Budkiewicz – ukazuje rozwój obu grup religijnych od momentu pojawienia się niemieckojęzycznych osadników w przestrzeni miasta. Autor podkreśla, że Zduńska Wola stała się „*tygłem kulturowym, narodowościowym i wyznaniowym*” obejmującym katolików i ewangelików, ale także baptystów, herrnhutów oraz Żydów. Poznajemy relacje pomiędzy dwoma najbardziej liczącymi się w dziejach miasta wspólnotami – rozwój kontaktów pomiędzy katolikami i ewangelikami, zaistniałe sytuacje konfliktowe, międzywyznaniową rywalizację po współpracy obu wyznań na polu działań charytatywnych. Wyrazem tej współpracy była działalność Rady Miejskowej Opiekuńczej w czasach I wojny światowej, która niosła pomoc potrzebującym, w tym przede wszystkim dzieciom. Można podkreślić, że ostatni artykuł – wprowadzający inną optykę spojrzenia – uzupełnia zaprezentowane dzieje ewangelików, a także pokazuje ich aktywność w perspektywie wielowyznaniowości ziem polskich („Koegzystencja wyznaniowa Zduńskiej Woli – protestanci a katolicy”).

Omówiona publikacja pokazuje różne aspekty protestanckiej obecności na rodzimych terenach, pomimo współcześnie marginalnego znaczenia tej grupy religijnej w Polsce. Przypomniane zostały różnorodne sfery działalności ewangelików, działalności miastotwórczej, edukacyjnej, stowarzyszeniowej, społecznej. Zaproszeni do współpracy autorzy przedstawiają sylwetki przedsiębiorców, duchownych, budowniczych, zarazem niemieckojęzycznych ewangelików, którzy swoje życie związali z państwem polskim, przyjmując niejednokrotnie polską narodowość.

Książka będąca pokłosiem rocznicowej sesji dotyczy zarazem przeszłości nie zawsze podlegającej jednoznacznym ocenom, w nawiązaniu do konfliktów narodowościowych narastających w okresie międzywojennym w Rzeczypospolitej, z udziałem niemieckojęzycznych ewangelików. To temat wciąż poddawany reinterpretacjom badawczym, którym towarzyszy pamięć o protestanckim zaangażowaniu w procesy zagospodarowywania i unowocześniania ziem polskich. Jubileusz 100-lecia państwa stworzył dogodną okazję do omawiania tych kart z rodzimej przeszłości.

Do lektury książki na samym jej początku zachęca redaktor publikacji. Jarosław Stulczewski podkreśla, że sesja, a za nią publikacja, nie ma charakteru ściśle naukowego, ale może popularyzować omówione zagadnienia w wymiarze społecznym, lokalnym czy edukacyjnym, może propagować „*bogate tradycje kulturowe i tożsamościowe ziem Polski centralnej*”. Książkę warto polecić zarówno czytelnikom rozpoczynającym swoją przygodę z tematyką protestancką, jak również osobom obeznanym z zagadnieniami protestantyzmu.

Pod względem wydawniczym jest to publikacja niewielkich rozmiarów, z wizerunkiem wieży ewangelickiego kościoła w Zduńskiej Woli na okładce. Część artykułów uzupełniają czarno-białe ilustracje przedstawiające kościoły albo duchownych, pod artykułami znajdziemy również krótkie notki o autorach. Książkę dopełnia „Aneks fotograficzny” – zdjęcia z sesji, która stała się podstawą publikacji oraz uroczystego nabożeństwa, które towarzyszyło sesji. Były to wydarzenia współorganizowane przez zduńskowolską parafię ewangelicką dla uczczenia Święta Niepodległości.

Książkę można nabyć w Towarzystwie Przyjaciół Zduńskiej Woli: tpzw.zdunskawola@o2.pl.

⁴ Zob.: J. Szturc, *Stowarzyszenia społeczno-kulturalne w polskim ewangelicyzmie*, Warszawa 2006; tenże, *Stowarzyszenia społeczne w polskim luteranizmie*, [w:] *Kościoły luterzańskie na ziemiach polskich (XVI-XX w.)*, t. 3. *W ramach Rzeczypospolitej, państw ościennych i na emigracji*, Toruń 2012, s. 256-305.